

Олена Янчук

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ТЕРЕНАХ ПОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1980 – 1989)

Проаналізовано стан розвитку освітньої системи української меншини в період кризи соціалістичною устрою в Польській Народній Республіці у 80-х роках минулого століття. Зокрема, звернено увагу на освітній напрямок діяльності Українського суспільно-культурного товариства в цей період.

Ключові слова: українське шкільництво, українська меншина, Українське суспільно-культурне товариство, пункти навчання української мови.

Олена Янчук. Развитие украинского школьного дела на территории Польской Народной Республики (1980 – 1989)

Проанализировано состояние развития образовательной системы украинского меньшинства в период кризиса социалистического строя в Польской Народной Республике в 80-х годах прошлого столетия. В частности, обращено внимание на образовательное направление деятельности Украинского общественно-культурного общества в этот период.

Ключевые слова: украинская образовательная система, украинское меньшинство, Украинское общественно-культурное общество, пункты обучения украинского языка.

Olena Yanchuk. The development of ukrainian educational system in the People's Republic of Poland (1980 – 1989)

It is analyzed the state of development educational system of Ukrainian minority during crisis of socialist order in the People's Republic of Poland in 80-th of previous century. In particular, it is paid attention to educational direction activities of the Ukrainian Social and Cultural Association in this period.

Key words: Ukrainian educational system, Ukrainian minority, the Ukrainian Social and Cultural Association, points Ukrainian language learning.

В період існування народної польської держави українська громада була однією з найчисленніших національних меншин, права і свободи якої жорстоко гнобилися службами безпеки цієї країни. Як і для будь-якої народності в межах чужого краю, для українців першочерговою потребою було збереження її національної ідентичності, самобутності, духовної культури, традицій, мови. Важливим для задоволення цієї потреби було вільне функціонування шкіл з викладанням української мови. Однак незалежний розвиток українського життя, а особливо існування окремих навчальних українських центрів, не співпадали з проголошуваними польськими комуністичними ідеологами тезами про те, що польська нація має бути однонаціональною – формувалася однорідна соціалістична маса. Після приходу комуністичної влади в Польщі вище партійне керівництво почало впроваджувати цю концепцію в життя і, відповідно, блокувати питання шкільництва національних меншин, в тому числі і української. Протягом кількох десятиліть ця проблема залишалася однією з найнагальніших в українському середовищі. Але умови кризи 1980-х років і низка інших проблем в державному апараті Польської Народної Республіки (далі – ПНР) дозволили українцям піднести питання розвитку української мови в системі освіти в Польщі на новий рівень.

Важливими для висвітлення проблеми українського шкільництва на території ПНР в період останнього десятиріччя її існування стали дослідження членів Організації українців в Польщі, істориків – Романа Дрозда [45; 46], Ярослава Сирника [40] та Марка Сирника [37; 38; 39]. Окремо варто відмітити монографію Ярослава Сирника, присвячену 50-річчю Лігницького ліцею, який протягом всього періоду існування залишався і надалі залишається одним з небагатьох форпостів збереження і поширення українських традицій і культури серед поляків українського походження.

На даний час в українській історіографії проблема функціонування української шкільної справи в період розладу комуністичної системи в Польщі є малодосліджуваною. Тому основні завдання публікації полягають у визначенні особливостей освітньої системи української меншини в Польщі в період 1980-х років, окресленні результатів діяльності Українського суспільно-культурного товариства (далі – УСКТ) в освітньому напрямку, визначенні причин занепаду українського шкільництва в період загальної лібералізації у 1980-1981 роках.

Говорячи про українське шкільництво в Польщі у 1980-х роках, варто з'ясувати його термінологію. Як стверджує Марко Сирник, поняття «українське шкільництво» існувало в довоєнний і воєнний період, коли в умовах польської і німецької держав, все ж таки існували українські школи – українські як

за викладацькою мовою, так і програмою навчання. Того типу заклади існували і після Другої світової війни до часу переселення українців в роках 1944-1946-х роках в Радянську Україну, і поступово владою ліквідовувались. На його думку, замість «українського шкільництва» в період після 1947 року правильніше вживати термін «стан навчання української мови у Польщі» [38, с. 62; 39].

Однак професор Роман Дрозд, незважаючи на вищевказану умовність використання двох термінів, стосовно періоду 70-80-х років минулого століття продовжує вживати саме «українське шкільництво» [46]. Також цей термін використовувався і на уєскатівському рівні, де під словами «українське шкільництво» розуміли «кількість пунктів навчання рідної мови та шкіл з українською мовою навчання, а також учнів, які цієї мови навчаються» [2, с. 1]. Отже, досліджуючи проблему шкільництва, потрібно враховувати, що йтиметься про стан навчання української мови в освітніх закладах ПНР.

Шкільництво, на думку відомого дослідника суспільно-культурного життя українців післявоєнної Польщі, громадського і політичного діяча Мирослава Трухана, завжди було «ахіллесовою п'ятою» українства в Польщі, якому потрібні фінанси і кадри, а більше всього – розуміння з боку шкільної влади [42, с. 366-367]. На подібні проблеми часто вказували керівні органи УСКТ разом з редакцією українського часопису «Наше слово» [22, с. 1].

Наприкінці 1979 року у звітній доповіді Головне Правління УСКТ (далі – ГП) було визначено причини занепаду українського шкільництва в переломний для країни період. Зокрема, внаслідок попередньо проведеної шкільної реформи було ліквідовано більшість чотирикласних шкіл, а учнів згуртовано в збірних гмінних школах, де не скрізь створено умови для продовження навчання української мови. Другою за важливістю причиною єдиний офіційно діючий представник інтересів українців у Польщі визначив байдужість батьків [7, с. 4; 5, с. 5; 35, с. 1], які через страх проявити свою національність не посилали своїх дітей на навчання до шкіл з українською мовою навчання [8, с. 5]. Третьою причиною серед недоліків розвитку української шкільної справи була нестача вчителів, а частина нинішніх відмовлялася вести навчання української мови [22, с. 1]. Про брак вчительських кадрів для дітей українців на теренах ПНР свідчать оголошення в «Нашому слові» про запрошення вчителів до українських початкових шкіл або пунктів навчання української мови, причому єдиною вимогою до цих кандидатів був закінчений лицей в Гурові Ілавецькому (Вармінсько-Мазурське воєводство) або в Лігниці (Нижньосілезьке воєводство) [23, с. 8; 9, с. 1].

З пропозицією попіклуватися про це питання, а також переглянути форму запису дітей на навчання рідної мови, УСКТ неодноразово зверталося до міністра освіти і виховання [33, с. 1; 13, с. 4]. Уєскатівці висловлювали сподівання, що в нових розпорядженнях Міністерства у справі організації навчання української мови зміниться ставлення до неї, як до будь-якого іншого шкільного предмету, а кураторії (відділи освіти) подбають про те, щоб кваліфіковані вчителі в першу чергу були зобов'язані вести навчання української мови, а потім – інших предметів [13, с. 4].

Єдиним джерелом підготовки кваліфікованих українських філологів у 1980-х роках був Інститут русистики Варшавського університету. Випускники кафедри української філології отримували також другу додаткову спеціальність – російська мова та література [27, с. 8]. Під час вступної кампанії у 1980 році заяви на українську філологію подала 21 особа з 5580 заяв (3 з них – це переможці олімпіад, які звільнені від вступних іспитів (у 1981/82 навчальному році це право було скасоване [29, с. 1]), а з 17 (1 особа не прибула) лише 8 склали вступний екзамен). Отже, у 1980/81 навчальному році лише 11 студентів в перспективі через п'ять років здобуде диплом про вищу освіту [28, с. 1].

Загалом, в цей рік на майбутніх вчителів з української мови навчалось всього 50 осіб: 11 – на першому курсі, 9 – на другому, 5 – на третьому, 10 – на четвертому, 15 – на п'ятому [44, с. 1]. Проте, тільки понад 10 % ставали вчителями з української мови або працювали у ділянках, пов'язаних з УСКТ [42, с. 137]. Це пояснювалося багатьма причинами: по-перше, частина вчителів з різних причин не бажала вивчати українську мову; по-друге, місцеві відділи освіти неохоче сприяли розвитку українського шкільництва; по-третє, ті вчителі, які могли навчати дітей української мови отримували направлення на роботу не в ті місцевості, де дійсно існувала потреба відкриття таких пунктів. Траплялось і так, що вчителів під час навчального року перенаправляли в інші школи, перериваючи тим самим навчальну програму вивчення української мови [46, с. 30].

Варто згадати і про хибну систему набору кандидатів на цю спеціальність. Згідно з розпорядженням міністра вищого шкільництва від 24 червня 1957 року [42, с. 137], вступні іспити відбувалися з російської мови (письмовий) і усний з російської, польської мови та літератури включно з елементами історії Польщі і всесвітньої історії [27, с. 8], що практично унеможливлювало подолати цей бар'єр абітурієнтам з лицей в Гурові Ілавецькому та Лігниці. Тому більшість студентів кафедри становили поляки. В 1983/84 навчальному році після зміни екзаменаційної системи, на україністику вступило декілька випускників з Лігницького лицю, а в наступному році – серед 8 першокурсників було 7 українців [42, с. 137].

До проблем в українському шкільництві в добу ПНР варто включити також і незабезпеченість шкіл підручниками, платівками з українськими записами, газетами, часописами, посібниками для граматич-

них вправ [14, с. 4; 10, с. 4; 11, с. 1], картами, словниками [15, с. 1]. Часто роботу Шкільного і педагогічного видавництва, яке «опікувалося» забезпеченням шкіл і пунктів з українською мовою навчання відповідними підручниками, уповільнювала відсутність редактора українських підручників [32, с. 1].

Можливістю обговорити і визначити стан навчання рідної мови в цілому для вчителів з пунктів навчання, початкових шкіл та ліцеїв, які діяли в Польщі у 1980-х роках, були триденні курсоконференції. Під час роботи цих форумів вчителі української мови, ознайомлювалися з новими елементами у методиці навчання, розширювали свої знання з української мови, літератури, історії. Окрім цього, спільно наголошували на освітніх проблемах, які їх турбували зсередини: занадто розлогі тексти для читання в книжках для II, III і IV класів, важка лексика, нестача українсько-польських та польсько-українських словників, одноманітна тематика читанок, які повторювали зміст польських книжок, надто дрібний друк в підручниках для II класу, нестача атласів [18, с. 5].

Як уже згадувалось, найпоширенішою формою навчання української мови в ПНР були (і є до сьогодні) так звані пункти навчання української мови, тобто гуртки з невеликою кількістю учнів [31, с. 33]. Їх організували при польських школах, де є відповідна кількість (зафіксована законом) дітей. Це число (мінімум), за різних років змінювалося: з 1950-х до серпня 1981 року – 7 дітей [37, с. 122; 43, с. 1], після затвердження нових двох документів – розпорядження № 62 міністра освіти і виховання від 21 серпня 1981 року та Обіжника від 23 вересня 1981 року – організація навчання рідної мови у сполучених класах від II до VIII дозволялась при умові, щоб у групі було не менше, ніж 4 учні [16, с. 1]. Однак введення воєнного стану в ПНР 13 грудня 1981 року значно загальмувало реалізацію цих нормативних документів, а також значно обмежило пов'язану з ними діяльність УСКТ [46, с. 34].

Навчання у пунктах проводилося здебільшого після всіх шкільних занять, тому що в одному пункті могли навчатися діти з різних шкіл, а то й місцевостей. Воно відбувалося у двох групах. У першій групі вчилися діти від V по VIII клас, у другій – від I по IV. Навчання української мови відбувалося два рази на тиждень [4, с. 3].

У навчальному 1980/81 році на території ПНР діяло 29 пунктів навчання української мови [2, с. 1], які охоплювали 561 дитину. Найгустіша мережа пунктів була на Ольштинщині. В 11 пунктах цього воєводства навчалось 215 дітей. Найменше пунктів навчання (по одному) було у Кроснянському, Перемиському, Зеленогірському, Кошалінському та Щецинському воєводствах. В порівнянні з попереднім навчальним роком припинило діяти 2 пункти по причині, що «раптом не стало кого вчити» [21, с. 5].

Друга форма навчання – це школи з українською мовою навчання або школи з додатковим навчанням української мови. Треба зважити на те, що після депортації українці були розселені майже по всій країні і ніде не були у більшості, рідко траплялися села, де проживали лише вони [37, с. 122]. Їх розселяли, дотримуючись нормативів, за якими в одній громаді їх мало бути не більше, як 10 % [47, с. 11].

У 80-ті роки по всій території Народної Польщі функціонувало всього 4 школи, яким постійно доводилося відстоювати своє право на існування: початкова школа ім. Т. Шевченка в Білому Борі (Західнопоморське воєводство), паралельні класи з українською мовою викладання в початковій школі в Банях Мазурських (Вармінсько-Мазурське воєводство), загальноосвітній ліцей в Лігніці і паралельні класи в такому ж ліцеї в Гурові Ілавецькому [38, с. 87-88; 39; 2, с. 1]. В 1980/81 році в Лігніці навчалося 112 учнів (37 першокласників), в Гурові Ілавецькому – 77 (21 першокласника) [21, с. 5], в Білому Борі – 78, Банях Мазурських – 42 учні [46, с. 33; 3, с. 807]. Всього: 309 осіб.

Окрему увагу варто приділити білобірській школі, адміністрація та батьки учнів якої разом з активістами УСКТ боролися за її подальше функціонування. На початку 1980-го року будинок школи було закрито на капітальний ремонт. Діти цієї школи у зв'язку з цим змушені були вчитися на третій зміні (уроки тривали до 7 години вечора) в збірній гмінній школі [19, с. 1]. Президія ГП УСКТ неодноразово порушувала питання фінансового забезпечення ремонту школи на зустрічах з міністром освіти і виховання [33, с. 1; 34, с. 1]. Також певних зусиль в збереженні школи докладали батьки, які написали листа до міністра із 29 підписами з проханням допомогти у справі ремонту. В результаті у листопаді 1980 року виїзна комісія, де взяли участь представники кураторії освіти і виховання Воєводського управління в Кошаліні [6, с. 1], визначила строки ремонту, який мав закінчитися 31 серпня 1982 року [1, с. 1]. У 1982-1983 роках школу було нарешті відремонтовано. Від вересня 1983 року по всій Польщі тривав збір на фонд побудови гуртожитку для учнів білобірської школи – до кінця 1984 року було зібрано понад 5 мільйонів злотих [42, с. 133]. Невдовзі проблему з гуртожитком вдалося розв'язати за допомогою фінансової підтримки української діаспори у світі. Протягом багатьох років саме у цьому гуртожитку в Білому Борі проходили різноманітні наукові семінари, конференції, відкривалися дитячі табори. У 1990 році тут відбувся перший Світовий конгрес діаспори України та перша Світова конференція організацій молоді [41, с. 2].

Найбільш ушлявленою і нетиповою серед усіх чотирьох шкіл був загальноосвітній ліцей в Лігніці, який як і решта освітніх установ національних меншин знаходився під «спеціальним наглядом» комуністичного апарату безпеки. Тут розміщувались: гарнізони радянських військ, III і IV відділи місцевої

Служби безпеки, адміністративні структури, в тому числі освітні і віросповідальні, що неодноразово намагалися віднайти і викрити носіїв «українського буржуазного націоналізму» [40, с. 2]. Як згадує Ярослав Присташ, нинішній редактор газети «Наше слово», а у 1984-1988 роках він був учнем цього ліцею, радянські війська розмішувалися відразу за муром, поруч із гуртожитком [30, с. 5].

Про діяльність Служби безпеки щодо Лігницького ліцею у 1980-х роках вчитель української мови та літератури Іван Співак, у 1993 році написав: «Коли оголосили воєнний стан, то одночасно з цим Служба безпеки розпочала агентурну діяльність проти ліцею, директора, вихованців інтернату та навіть проти учнів. Служба безпеки тероризувала школу брутально та демонстративно» [40, с. 22]. На усьому шляху діяльності ліцею проти його педагогів і директорів воєводські органи безпеки відкривали справи під спеціальними кодовими назвами, скеровані на ліквідацію цього навчального закладу. З цією метою в школі встановлювалися підслуховуючі пристрої, здійснювалася низка операційних заходів, провокації, вербування учнів і вчителів. Органи внутрішніх справ вживали будь-які заходи, щоб знищити найбільші осередки української громади в Польщі. На їхню думку, такі середовища були джерелом пропаганди ворожого ставлення до держави. Однак, незважаючи на тривожні роки існування Лігницького ліцею, його закінчило кількасот випускників, серед яких найпочесніші представники української інтелігенції в Польщі: професор Володимир Мокрий та Мирослав Чех – колишні депутати польського Сейму, історики Роман Дрозд, Ігор Галагіда, Ярослав Сирник, голова Об'єднання українців у Польщі Петро Тима та багато інших.

Організація навчання української мови була основним завданням УСКТ. На сторінках своїх друкованих органів воно висвітлювало стан і потреби українського шкільництва у Польщі, зображувало особливості шкільного життя, традиції. Редакція тижневика «Наше слово» разом з уєскатівськими гуртками працювали над поширенням інформації серед українського населення Польщі про набір учнів до початкових та середніх шкіл. Зокрема, вступна кампанія для випускників восьмих класів до ліцеїв в Лігниці та Гурові тривала півтора місяці – від 15 квітня до 30 травня. Єдиним критерієм у прийомі учня були оцінки у свідоцтві про закінчення початкової школи [20, с. 1]. Також для заохочення вступників «Наше слово» наголошувало на високому рівні підготовки учнів – крім української, польської та російської мов, вони мали можливість вивчати також англійську і французьку мови [25, с. 8; 26, с. 8]. Однак інколи такі оголошення редакція друкувала із значним запізненням, тобто після закінчення терміну прийому документів на вступ [24, с. 8].

В період воєнного стану під час вступної кампанії на 1982/83 навчальний рік Міністерством освіти і виховання було прийнято рішення про повернення вступних іспитів до середніх шкіл для випускників початкових. Проведення вступного іспиту значно обмежувало термін подання заяв (дише до 15 травня), таким чином в першому класі середніх шкіл залишалось багато вільних місць. Також екзамени для багатьох учнів значно зменшували шанси продовжити навчання в середніх школах загального профілю. Для заохочення дітей з початкових шкіл ліцеїсти організували виїзди до них. Інколи траплялось, що директори не давали дозволу на проведення розмов з учнями [17, с. 4].

Загалом екзамени відбувалися у два етапи впродовж двох днів підряд: письмовий – з математики та польської мови, усний (один предмет на вибір) – польська мова, історія, географія, хімія, біологія, фізика. З української мови відбувався екзамен-розмова [26, с. 8]. Щодо питання іспиту на атестат зрілості для випускників уже середніх шкіл, тобто Лігницького і Гуровоілавецького ліцеїв, він відбувався також у два етапи: письмовий іспит з польської, української мов і математики, усний екзамен – на вибір учнів [36, с. 4].

Основою для навчання дітей української мови була одноразова письмова або усна заява батьків (або опікунів), подана директору школи, що зберігала свою чинність протягом усього періоду навчання дитини в даному навчальному закладі [16, с. 1]. Запис на навчання української мови проводився у червні і вересні кожного року [43, с. 1]. Проте на практиці досить часто шкільна адміністрація вимагала, щоб батьки знову складали письмові декларації, в яких висловлювали бажання, щоб їх діти вивчали рідну мову. Така ситуація траплялася через закриття пунктів навчання на 1 – 2 роки, коли не було вчителів. І поки вирішувалась це бюрократичне питання, запрошені вчителі залишали ці населені пункти [9, с. 1].

5 грудня 1980 року відбулася зустріч представників УСКТ з тодішнім міністром освіти і виховання К. Крушевським, на якій було домовлено, що основою запису дитини на навчання рідної мови буде усна заява батьків, самих учнів або інших осіб. Факт посилення батьків на уроки рідної мови мав бути підтвердженням бажання батьків. Йшлося, зокрема про те, щоб право представляти список учнів, які хочуть вивчати українську мову, мав також актив Товариства [12, с. 5]. Однак нові міністерські розпорядження ввійшли в дію без погодження з жодним офіційним представництвом національних меншин у Польщі.

Учень, який записаний на навчання рідної мови, мав систематично ходити на уроки з цього предмету [16, с. 1]. Документація повинна бути ведена так, як у випадку всіх інших предметів. Факт навчання

мав бути відображений також на шкільному свідоцтві [38, с. 68]. Ймовірно для того, щоб після закінчення шкіл Управління безпеки ПНР надалі могло легко здійснювати спостереження за потенційно небезпечними «націоналістично налаштованими силами».

У пунктах навчання української мови, що діяли при початкових школах, викладання рідної мови можливе було з другого класу – 3 години на тиждень. У початкових школах з додатковим навчанням рідної мови кількість годин української мови на тиждень розподілялась наступним чином: у I класі – 8 уроків, II – 5, III – 5, IV – VIII класи – по 4 уроки. За подібним принципом організовувалося навчання української мови і в загальноосвітніх ліцеях [16, с. 1].

Таким чином, українське шкільництво в період боротьби антисоціалістичних сил проти тоталітарної системи в ПНР зазнавало значних труднощів, пов'язаних із розпорошеністю українців по території Польщі, незначною кількістю шкіл та інших навчальних установ з вивченням української мови, нестачею кваліфікованих кадрів, постійним тиском на дирекцію шкіл і педагогів з української мови з боку різних силових структур країни, державним недофінансуванням освітньої сфери, байдужістю органів влади до культурно-освітніх потреб національних меншин, відсутністю належних умов проживання в гуртожитках та інтернатах шкіл, недостатнім забезпеченням навчально-дидактичними матеріалами, упередженим ставленням поляків до українців, які проявляли зверхність та жорстокість по відношенню до дітей, що навчалися в українських класах, пунктах навчання української мови та інших закладах. Разом ці проблеми стали загрозливими чинниками для існування українського освітнього осередку в Польщі на початку 1980-х років, коли кількість учнів, які мали можливість і бажання знайомитися з історією та культурою рідного народу, знизилася до мінімального показника – рівня 1950-х років. В ті роки питання про створення спеціальних навчальних центрів для українців, переселених в західні райони Польщі, знаходилося в зародковому стані. І на початок 1980-х років стан навчання української мови мав би досягнути значно кращих показників. Але завдяки ролі УСКТ в розвитку українського шкільництва, зокрема вчительським кадрам, які були одночасно найактивнішими діячами Товариства, темпи розвитку української мови в системі освіти Польщі поступово стабілізувалися і знову стали на шлях відродження та оновлення.

Джерела та література:

1. Білобірська школа буде ремонтвана // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 49. – С. 1.
2. Діяти спільно, широким фронтом // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 44. – С. 1.
3. Дрозд Р. Українське суспільно-культурне товариство у Польщі в 1956 – 1990 рр. / Р. Дрозд // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006-2007. – № 15. – С. 802 – 811.
4. Дяків Я. Запрошуємо вивчати з нами рідну мову / Я. Дяків // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 3. – С. 3.
5. Зарічний Я. Справа великої ваги / Я. Зарічний // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 18. – С. 5.
6. Звернення батьків до міністра // Наше слово. – Варшава, 1981. – № 46. – С. 1.
7. Звітна доповідь ГП УСКТ на VII Крайовий з'їзд Товариства // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 27. – С. 4.
8. Зінич І. Незадовільний стан українського шкільництва / І. Зінич // Наше слово. – Варшава, 1981. – № 47. – С. 5.
9. Мігус С. Більше уваги Кальників'янам / С. Мігус // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 51. – С. 1.
10. Мігус С. Вчителям під розвагу / С. Мігус // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 52. – С. 4.
11. Мігус С. Ї звать: наша пані / С. Мігус // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 23. – С. 1.
12. Мігус С. Нового небагато / С. Мігус // Наше слово. – Варшава, 1982. – № 4. – С. 5.
13. Мігус С. Обов'язки окреслено, коли б ще трохи доброї волі / С. Мігус // Наше слово. – Варшава, 1982. – № 5. – С. 4.
14. Мігус С. Питання без відповіді / С. Мігус // Наше слово. – Варшава, 1981. – № 13. – С. 4.
15. Мігус С. Питання одне – відповіді різні / С. Мігус // Наше слово. – Варшава, 1982. – № 8. – С. 1.
16. Мігус С. Удосконалять чи не удосконалять навчання / С. Мігус // Наше слово. – Варшава, 1982. – № 3. – С. 1.
17. Мігус С. Хто допоможе, як не свої? / С. Мігус // Наше слово. – Варшава, 1982. – № 10. – С. 4.
18. Мігус С. Щоб звучала рідна мова / С. Мігус // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 50. – С. 5.
19. М.М. У Білому Борі з'ясовано багато питань // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 5. – С. 1.
20. Набір учнів до середніх шкіл // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 14. – С. 1.
21. Навколо питань навчання української мови // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 44. – С. 5.
22. Навчання мови – запорука завтрашнього дня // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 22. – С. 1.
23. Оголошення // Наше слово. – Варшава, 1981. – № 47. – С. 8.
24. Оголошення про набір до 1-Б Гуровоілавецького ліцею // Наше слово. – Варшава, 1982. – № 11. – С. 8.
25. Оголошення про набір до Лігниць // Наше слово. – Варшава, 1981. – № 20. – С. 8.
26. Оголошення про набір до ліцею в Гурові Ілавецькому // Наше слово. – Варшава, 1981. – № 23. – С. 8.
27. Оголошення про набір на українську філологію Варшавського університету // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 22. – С. 8.
28. Після іспитів на українську філологію Варшавського університету // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 30. – С. 1.

29. Принципи набору кандидатів до вищих шкіл // Наше слово. – Варшава, 1981. – № 3. – С. 1.
30. Присташ Я. Колективне різдво / Я. Присташ // Наше слово. – Варшава, 2012. – № 35. – С. 5.
31. Пункти навчання української мови // Український календар. – Варшава, 1987. – С. 33.
32. Розмова з редактором Шкільного і педагогічного видавництва // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 35. – С. 1.
33. Розмови в Міністерстві освіти і виховання // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 50. – С. 1.
34. Розмови в Міністерстві освіти і виховання // Наше слово. – Варшава, 1982. – № 17. – С. 1.
35. Розпочався новий навчальний рік // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 34. – С. 1.
36. Санайко І. Матура – 80 / І. Санайко // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 23. – С. 4.
37. Сирник М. Стан навчання української мови у Польщі після виселення 1947 року / М. Сирник // Українознавство. – К., 2005. – № 4. – С. 122 – 128.
38. Сирник М. Українське шкільництво на Кошалінщині 1952–2005 / М. Сирник // Рідна мова. – Wałcz, 2008. – № 11. – С. 62 – 90.
39. Сирник М. Українське шкільництво у Польщі після 1947 року – штрихи до історії / М. Сирник // http://www.interklasa.pl/portal/dokumenty/r_mowa/strony_ukr02/historia/szkolnictwo_sygnik.doc.
40. Сирник Я. Наша школа. 50 років Лігницького ліцею / Я. Сирник. – Вроцлав, 2007. – 49 с.
41. Татомир Я. Поможім нашій громаді у Білому борі / Я. Татомир // Свобода. – 1991. – № 233. – С. 2.
42. Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни (1944-1984) / М. Трухан. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: НТШ, 1990. – 403 с.
43. Шкільництво – спільна справа і обов'язок // Наше слово. – Варшава, 1981. – № 6. – С. 1.
44. Школа теорії і практики // Наше слово. – Варшава, 1980. – № 40. – С. 1.
45. Drozd R. Postulaty mniejszości ukraińskiej wysuwane pod adresem władz polskich w latach 1956–1989 / R. Drozd // Рідна мова. – Wałcz, 2007. – № 8. – С. 21 – 33.
46. Drozd R. Szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1944 – 1989 – próba periodyzacji / R. Drozd // Rocznik Lubuski. – Zielona Góra, 2004. –Т. 30. – S. 25 – 37.
47. Drozd R. Українці в Polsce 1944-1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały) / R. Drozd, I. Hałagida. – Warszawa: Burchard Edition, 1999. – 302 s.